

**TEKST JAKO KULTURA
KULTURA JAKO TEKST
ТЕКСТ КАК КУЛЬТУРА
КУЛЬТУРА КАК ТЕКСТ**

Tom III

pod redakcją
Zoi Nowożenowej i Tatiany Kananowicz

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU GDAŃSKIEGO
GDAŃSK 2016

ŚMIERĆ JAKO ELEMENT KULTURY – OBLICZA ŚMIERCI W PROZIE EMIGRANTÓW PIERWSZEJ FALI UCHODŹSTWA ROSYJSKIEGO

Patryk Witczak

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Polska

Środowisko literackie emigracji rosyjskiej nie było jednorodne. Nie było w nim jedności pokoleniowej, co pociągało za sobą spory ideologiczne dotyczące rozumienia misji literatury na wygnaniu. Powszechnie przyjmuje się dzielić przedstawicieli pierwszej fali uchodźstwa rosyjskiego na dwie generacje [Спрыбе 1996: 14–15]. Biorąc pod uwagę fakt, że przedstawiciele starszego i młodszego pokolenia dorastali w innych warunkach społeczno-kulturowych, opierali się na innych ideałach i czerpali z innych wzorców literackich, nie powinno zaskakiwać, że różnorako postrzegali oni sprawy ostateczne. W środowisku rosyjskiej diaspory możemy wyróżnić dwa podstawowe kulturowe modele śmierci.

Pierwszy z nich możemy umownie nazwać modelem „egzystencjalnym”, który charakterystyczny jest dla emigrantów młodszego pokolenia. Egzystencjaliści pojmowali śmierć jako nieodzowny element przygniatającej człowieka rzeczywistości.

Drugi model charakterystyczny jest dla nestorów rosyjskiej emigracji pierwszej fali, którzy śmierć postrzegali jako naturalne zwieńczenie ludzkiej egzystencji i jednocześnie często odzwierciedlali ją w kontekście religijnym, traktując jako zjawisko pomagające osiągnąć nieśmiertelność i połączyć się z Bogiem.

Tanatos zagościł przede wszystkim w literaturze twórców tzw. nurtu egzystencjalnego, który sformował się w środowisku emigracyjnym na początku lat 30-ch XX wieku w Paryżu, w związku z czym nazywany jest niekiedy

„nutą paryską”. Ideologiczną podstawę egzystencjalizmu stanowiły poglądy A. Camusa, J. Sartre’a oraz prekursora filozofii egzystencjalnej S. Kierkegarda. Trzon nowego kierunku literacko-filozoficznego tworzyli emigranci młodszego pokolenia, nazywani przez W. Warszawskiego pokoleniem „niezauważonym”. Dlatego też od młodszych emigrantów rozpoczniemy naszą analizę.

Sytuacja „dzieci” emigracji na obczyźnie była szczególnie trudna. W ich przypadku podstawowy problem stanowiły nie tyle kłopoty ekonomiczne czy adaptacyjne, ile ubogość duchowa, brak silnych fundamentów kulturowych. Estetyczne pryncypia literatury Srebrnego Wieku w nowych emigracyjnych warunkach okazały się nieaktualne. Młodsze pokolenie emigrantów nie mogło odwoływać się do tradycji, którym hołdowali luminarze rosyjskiej diaspory, gdyż zostało ono zbyt szybko pozbawione kontaktu z ojczyzną. W związku z tym W. Warszawski pisał:

У старшего поколения была своя «биография», а мы жили без всякой ответственности, как бы сбоку мира и истории. Нам уже веял в лицо ветерок несуществования. Даже для наших отцов мы были чужие. Поколение выкидышей [Варшавский 1953: 9].

Za ojca nurtu egzystencjalnego uważany jest G. Adamowicz, natomiast do najśłynniejszych jego uczniów zalicza się B. Popławskiego, G. Iwanowa, W. Warszawskiego, N. Ocupa, G. Gazdanowa [Коростелев 2013: 3014]. Swoiste *credo* „nuty paryskiej” zostało zawarte we wstępie pierwszego numeru czasopisma *Czysta*, wokół którego skupieni byli przedstawiciele nowego prądu literackiego. Kolegium redakcyjne podkreślało w nim, że wśród młodszego pokolenia emigrantów wzrasta chęć poszukiwania celu życia i sensu śmierci [Числа 1930: 6]. G. Adamowicz zalecał młodym literatom pisać o współczesnym człowieku, o jego samotności i cierpieniach. Zdaniem pisarza należało podkreślać ludzką słabość i śmiertelność. I rzeczywiście głównym motywem swojej twórczości młodzi emigranci uczynili nieuchronność śmierci, z ich utworów wyzierał wszechogarniający katastrofizm. B. Popławski w jednym ze swoich programowych artykułów podkreślał: „[...] о смерти мы хотим писать во имя жизни” [Кодзис 2002: 53–54].

Jednym z najbardziej charakterystycznych dla nurtu egzystencjalnego prozaików był G. Gazdanow, którego, wedle słów J. Sałajczykowej, temat śmierci dręczył i fascynował zarazem [Sałajczykowa 2004: 145]. Pełna rozważań nad życiem i śmiercią jest pierwsza powieść Gazdanowa *Wieczór u Claire*. Utwo-

rem tym pisarz określił charakter drogi artystycznej, którą zamierzał podążać. Zawarł w niej bowiem wszystkie najważniejsze motywy swojej twórczości oraz wyłożył poglądy na otaczający go świat. Powieść *Wieczór u Claire*, mając charakter autobiograficzny, pozwala doszukać się przyczyn obrania przez Gazdanowa tak mrocznego i pełnego nostalgii kierunku literackiego, jakim był egzystencjalizm. Główny bohater utworu – Nikołaj (*alter ego* autora) – jest przedstawicielem „niezauważonego” pokolenia, o którym pisał W. Warszawski. Śmierć i myśl o umieraniu towarzyszyły mu przez całe życie. Protagonista powieści wyznał:

Я жил счастливо, если счастливо может жить человек, за плечами которого стелется в воздухе неотступная тень. Смерть никогда не была далека от меня [Газданов 2012: 53].

Pomimo tego, że w całej powieści wiele miejsca poświęca się problemowi śmierci, nie pojawia się w niej ani jeden opis umierania. Gazdanowa interesuje nie fizjologiczny aspekt śmierci, lecz to, jak wpływa ona na psychikę umierającego i jego otoczenia¹. Motywy tanatologiczne łączą się w twórczości pisarza z toposem drogi, w której nieustannie znajduje się człowiek. M. Giej trafnie zauważa, iż, według Gazdanowa, droga ta rozpoczyna się od tzw. „przebudzenia”, momentu, w którym człowiek zaczyna zdawać sobie sprawę z absurdalności swojej egzystencji. Zwieńczeniem tej pozbawionej sensu podróży jest natomiast śmierć [Giej 2008: 97]. Gazdanow wprowadza do *Wieczoru u Claire* także głos starszego pokolenia pisarzy na temat sensu życia i śmierci, akcentując różnice w poglądach „ojców” i „dzieci” rosyjskiej diaspory. Witalij – wuj głównego bohatera Gazdanowskiej powieści – nieco łagodni katastroficzne postrzeganie świata przez młodych i daje swego rodzaju receptę na szczęśliwe życie:

Да, смысла, действительно нет, да он и не нужен. [...] есть возможность существования вне таких вопросов: живи, ешь бифштексы, целуй любовниц, грусти об изменах женщин и будь счастлив. И пусть Бог хранит тебя от мысли о том, зачем ты все это делаешь [Газданов 2012: 103].

Wątki tanatologiczne zostały silnie zaakcentowane nie tylko w prozie emigrantów, uznawanych powszechnie za przedstawicieli nurtu egzystencjalnego.

¹ Należy podkreślić, że stosunek Gazdanowa do śmierci w początkowym etapie twórczości, poprzedzającym wydanie *Wieczoru u Claire*, był nieco inny. Pisarz nie stronił od naturalistycznych wręcz opisów umierania [Szymańska 2010: 245–246].

Śmierć stała się lejtmotywem tzw. emigracyjnej prozy obyczajowej, w której wyspecjalizowały się szczególnie pisarki, w tym przede wszystkim N. Berberowa, I. Odojewcewa i G. Kuzniecowa. Ostatnia z nich zauważyła silne wyobcowanie reprezentantów młodszego pokolenia emigracji, co znalazło odzwierciedlenie w jej beletrystyce oraz prozie wspomnieniowej. W *Dzienniku z Grasse* Kuzniecowa dochodzi do konstatacji podobnych do tych, które w swoich wspomnieniach wyłożył W. Warszawski:

Стоя в церкви, я думала о том, что нам, нашему возрасту пришлось как-то круто. Ведь наши предшественники в 30 лет не думали о том, о чем теперь должны думать мы, жили себе свою жизнь, в то время как мы насильственно принуждены жить в атмосфере постоянных смертей [Кузнецова 2008: 258].

Życie w atmosferze śmierci spowodowało, że koniec ludzkiej egzystencji zajął centralną pozycję w całej twórczości Kuzniecovej, zarówno w zbiorze opowiadań *Poranek* [Кузнецова 2007a], jak i powieści *Prolog* [Кузнецова 2007b]. Topos śmierci w niektórych opowiadaniach cyklu emigrantki wykorzystywany jest w sposób dosłowny, poprzez uśmiercenie jednego z bohaterów (*Номер сорок три*, *Синие горы*), w innych realizowany jest drogą metaforyczną, kiedy to bohaterowie spacerują po cmentarzach, wspominając przedrewolucyjną Rosję, czy też snują rozważania na temat sensu życia (*Бахчисарай*, *Олесь*, *Золотой рог*). Podobnie jak w twórczości Gazdanowa, bohaterowie Kuzniecovej znajdują się w nieustannej podróży. Nieubłaganie przybliżają się oni w sposób dosłowny i przenośny ku unicestwieniu: fizycznemu i duchowemu. Szczególnie obrazowo w opowiadaniu *Kunak* opisana została agonía tonącego konia, płynącego za statkiem pełnym uciekających przed rewolucją emigrantów. Odpływające ciało martwego zwierzęcia zniknęło na horyzoncie jak umierająca pod wpływem ciosów bolszewików ojczyzna [Кузнецова 2007a: 37]. Śmierć w prozie „ostatniej miłości Bunina” jawi się jako zjawisko nienaturalne, ponieważ często przedwcześnie. Jak zauważa O. Demidowa:

отношения героев со смертью, по мнению автора (Кузнецovej – P.W), и есть критерий, позволяющий отличить старшее поколение от младшего и мир бывший от мира ставшего [Демидова 2007: 20].

Obraz śmierci jako anomalii wyłania się również z twórczości innych prozaików młodszego pokolenia. W tekstach, wspomnianych już wyżej Odojew-

cewej² czy Berberowej³, oraz wielu innych, bohaterowie giną przedwcześnie, bezskutecznie próbując odnaleźć szczęście. Śmierć w ich utworach urasta do rangi symbolu upadającego świata. Kreowani przez młodych emigrantów bohaterowie znajdują się w nieustannym ruchu, nieuchronnie przybliżając się do granicy własnej egzystencji. Od młodzińskich lat „wybiegają ku śmierci” zgodnie z hasłami głoszonymi przez Kierkegaarda.

Inaczej o śmierci pisali przedstawiciele starszego pokolenia emigrantów. Nestorzy rosyjskiej diaspory, jak trafnie zauważa W. Kostikow, na emigracji zbudowali wokół siebie swego rodzaju dekoracje świata, który zostawili w pogrążonej w chaosie ojczyźnie. Żyli oni wśród tych dekoracji i próbowali rozgrywać sceny z życia codziennego przedrewolucyjnej Rosji [Костиков 1990: 228–229]. Dużą grupę w twórczości starszego pokolenia emigrantów pierwszej fali stanowiły utwory o charakterze autobiograficznym, a wśród nich największe uznanie zdobyły: *Rok Pański* I. Szmielowa, tetralogia *Podróż Gleba* B. Zajcewa i *Życie Arsieniewa* I. Bunina. Narracja w wyżej wymienionych utworach prowadzona jest z perspektywy dziecka, które przecież dużo głębiej przeżywa wiele spraw, niż osoba dorosła. B. Wegnerska, analizując twórczość Zajcewa, przekonuje, iż powrót do okresu dzieciństwa pozwala pisarzowi sięgnąć do korzeni kultury prawosławnej [Wegnerska 2009: 132]. Stwierdzenie to z pewnością możemy odnieść także do twórczości Szmielowa i Bunina, którzy również w sposób szczególny akcentowali na obczyźnie swoje silne zakorzenienie w prawosławiu. N. Ziernow zwrot rosyjskiej inteligencji ku cerkwi prawosławnej w latach 1917–1925 nazywa nawet „powrotem syna marnotrawnego” [Зернов 1991: 225].

Zwrócenie się ojców emigracji rosyjskiej ku religijnym aspektom ludzkiej egzystencji sprawiło, że również problem śmierci rozpatrywany był przez nich poprzez pryzmat doktryn prawosławnych. Na swego rodzaju transformację świadomości religijnej w przypadku Zajcewa miała wpływ ciężka choroba pisarza, opisana na stronicach *Podróży Gleba* [Мяновска 2011: 47]. Ukochana konającego Gleba położyła na jego piersi ikonę Nikołaja Cudotwórcy, przyczyniając się do uzdrowienia głównego bohatera tetralogii [Зайцев 1999:

² Mam tu na myśli przede wszystkim dwie powieści Odojewcewej – *Zwierciadło* i *Izolda* – w których śmierć nie odstępuje nawet na krok od znajdujących się na obczyźnie rosyjskich emigrantów. Patrz: [Одоевцева 2011].

³ Warto zwrócić uwagę na opowiadania Berberowej z lat 20. – *Dziedziczki* i *Zoja Andriejewna*, – w których motyw śmierci łączy się z motywem odchodzących szlacheckich gniazd. Patrz: [Берберова 2011].

455]. W związku z tym J. Mianowska porównuje losy Gleba do historii Łazarza, również ocalonego dzięki głębokiej wierze i sile miłości [Мяновска 2011: 101]. Nawet traumatyczne przeżycia, takie jak cierpienie, choroba, śmierć, których doświadczają bohaterowie *Podróży Gleba*, przyjmowane są z pokorą ludzi wierzących. Kiedy umiera matka Zajcewowskiego Gleba, bohater pograża się w smutku, jednak wraz z pogłębianiem się jego wiary i świadomości prawosławnej zdaje on sobie sprawę z tego, że ze śmiercią jako wolą Stwórcy należy się pogodzić [Зайцев 1999: 552]. Warto zwrócić uwagę na fakt, że Gleb nie jest jedynym bohaterem tetralogii, który stopniowo wstępuje na drogę prawosławia. Wspomniana matka autobiograficznego Gleba w młodości nie czuła silnej więzi z cerkwią i choć w ostatniej swej godzinie nie zdążyła w pełni wrócić na jej łono, umiera cicho i spokojnie, jak prawdziwy chrześcijanin [Зайцев 1999: 555]. Inna bohaterka utworu – Eudokia Michajłowna – śmierć ukochanego syna również przyjęła z pokorą [Зайцев 1999: 550]. Wykreowani przez Zajcewa bohaterowie w swoich reakcjach na śmierć przypominają pierwszych świętych Rusi – Borysa i Gleba – którzy ginąc na zlecenie własnego brata przyjęli swój los ze spokojem i zrozumieniem [Naumow 2002: 53]. Nie bez powodu zresztą Zajcew nadał imię pierwszego rosyjskiego męczennika swojemu bohaterowi. G. Fiodotow podkreślał, że poprzez naśladownictwo Chrystusowe u wszystkich narodów chrześcijańskich wyraża się świętość [Федотов 1999: 15]. Nie inaczej jest w przypadku Zajcewowskiej tetralogii.

Również mały Wania z *Roku Pańskiego* Szmielowa napotyka na swojej drodze bezlitosną śmierć, która zabiera jego ukochanego ojca. Jednak i w tym przypadku rozgoryczenie i rozpacz ustępują powoli dzięki głębokiej wierze. Bohaterowie *Roku Pańskiego* prezentowali postawę wobec śmierci, jaką przyjmowali ludzie głęboko wierzący, wywodzący się często z ludu, o których wcześniej pisali Lew Tołstoj (*Trzy śmierci*) oraz Iwan Turgieniew (*Śmierć*). Śmierć dla nich nie była tragedią, lecz naturalnym i nieodzownym elementem ludzkiej egzystencji, który pozwalał zbliżyć się do Chrystusa. Wyrazicielem tych poglądów jest także Gorkin – duchowy przewodnik młodego Wani – który próbuje przekonać chłopca, że śmierci nie należy się bać, lecz jej oczekiwać, ponieważ dzięki ofierze złożonej przez Chrystusa z własnego życia wszyscy zmartwychwstaniemy [Шмелев 1988: 247]. W kulturze chrześcijańskiej po soborze trydenckim wierni zaczęli dopatrywać się wzoru doskonałego życia w Męce Pańskiej. Długotrwałe znoszenie bólu utożsamiano ze zjednoczeniem się z udręczonym Zbawicielem [Szcukowski 2012: 147]. Umieranie w pokorze, w zgodzie ze sobą i otoczeniem jest ideałem umierania propagowanym

przez Szmielowa. M. Sidor trafnie zauważa, że człowiek głęboko wierzący z pokorą ponosi konsekwencje grzechu pierworodnego i nie sprzeciwia się woli Boga, nawet jeśli do końca jej nie rozumie. Lubelska badaczka konstatuje:

Lud widzi w Chrystusie największy autorytet. Możemy zaryzykować stwierdzenie, że ta wiara nie bierze się ze znajomości teologii, ale z osobistej relacji z Chrystusem, chęci współodczuwania z nim, naśladowania go i literalnego wcielania w życie nakazów ewangelicznych [Sidor 2009: 42].

Ze stwierdzeniem literaturoznawczyni trudno się nie zgodzić. Śmierć w utworze Szmielowa nabiera jasnych barw i niesie ze sobą nadzieję na życie wieczne.

Cierpienie i śmierć zajmują centralne miejsce również w twórczości Bunina, pierwszego rosyjskiego Noblisty w zakresie literatury i niedoścignionego mistrza dla wielu przedstawicieli „niezauważonego” pokolenia. Fascynacja śmiercią u Bunina sięga jeszcze przedrewolucyjnego okresu twórczości pisarza. Motywy funeralne najsilniej wybrzmiały w opowiadaniu *Pan z San Francisco*. Na emigracji nabrały one jednak nieco innego charakteru. We wspomnianej już przez nas powieści *Życie Arseniewa* ścierają się ze sobą dwa odwieczne tematy literatury: miłość i śmierć. O. Michajłow dowodzi, że skoncentrowanie się Bunina właśnie na tych motywach jest rezultatem wielu lat samotności i życia wspomnieniami o utraconej ojczyźnie [Михайлов 1976: 195]. Wątek skończoności życia rozpoczyna i zamyka *Życie Arseniewa*. Inaugurację utworu stanowią rozważania dorosłego bohatera nad cieniem śmierci towarzyszącym człowiekowi w każdej, nawet radosnej chwili. Bohater pyta retorycznie: „Не рождаемся ли мы с чувством смерти? А если нет, любил бы я жизнь так, как люблю и любил?” [Бунин 1953: 8].

Arseniewa wyróżnia ogromna miłość do życia i niezależnie od tego, że wierzył on w nieśmiertelność duszy, śmierci się obawiał, wywoływała w nim niepokój. O panicznym wręcz strachu Bunina przed śmiercią pisała w swoich memuarach *Podkreślenia moje* Berberowa [Берберова 1996: 300]. Akcję *Życia Arseniewa* również wieńczy śmierć – umiera ukochana głównego bohatera. Należy również wspomnieć o śmierciach najbliższych, doświadczanych i przeżywanym przez małego Arseniewa. Podobnie jak w przypadku autobiograficznych powieści Szmielowa i Zajcewa, zdarzenia te wywołują w bohaterze jednocześnie strach i żarliwą religijność. Bohater w następujący sposób opisuje swoje zbliżenie się do Boga i jednocześnie zrozumienie śmierci:

Когда и как приобрел я веру в Бога, понятие о нем, ощущение его? Думаю, что вместе с понятием смерти. Смерть, увы, была как-то соединена с Ним (и с лампадкой, и с черными иконами в серебряных и вызолоченных ризах в спальне матери). Соединено с ним было и бессмертие [Бунин 1953: 35].

K. Cieřlik w związku z tym zaznacza, że „pojęcie Boga przychodzi do protagonisty wraz z pojęciem śmierci” [Cieřlik 1998: 171]. I. Krycka, analizując autobiograficzną powieść Bunina, podsumowuje:

Смерть на страницах книги [...] обретае разные формы: конкретную – прерывающую жизнь [...] людей, или абстрактную. Она является как [...] грозная сила, которой подвластно всё и все [Крыщка 2001: 50].

Choć przeprowadzona przez nas wyżej analiza stanowi zaledwie zarys szerokiego problemu i przyczynek do dalszych badań, pozwala jednak stwierdzić, że postrzeganie śmierci przez przedstawicieli starszego i młodszego pokolenia pierwszej fali emigracji rosyjskiej znacznie od siebie odbiegało. Młodsze pokolenie zostało wręcz owładnięte obsesją śmierci i w swojej twórczości nawiązywało do poglądów filozofów-egzystencjalistów. Śmierć w utworach emigracyjnej młodzieży jawi się jako niszczycielska siła, nie odstępująca człowieka nawet na chwilę, nie pozwalająca zaznać szczęścia i spokoju w życiu doczesnym. Natomiast nestorzy rosyjskiej diaspory, bogatsi o wspomnienia przedrewolucyjnej Rosji, znaleźli ukojenie w ucieczce do lat młodości i dzieciństwa. Tragiczne doświadczenia zbliżyły wielu pisarzy starszego pokolenia do Boga, co odcisnęło swoje piętno na ich twórczości. Luminarze uchodźstwa rosyjskiego, w tym Szmielow, Bunin czy Zajcew, śmierć postrzegali w kategorii naturalnego biegu świata i dopatrywali się w niej zjawiska pozwalającego zbliżyć się do Boga. Dlatego też wykreowani przez nich bohaterowie przyjmują śmierć ze spokojem i pokorą, jak czynili to w przeszłości święci męczennicy. W niniejszym artykule skoncentrowaliśmy się na prozie obyczajowej młodszych emigrantów oraz prozie wspomnieniowej starszego pokolenia. Dla pełnego oglądu poruszonego tematu należałoby przeanalizować charakter motywu śmierci w innych kierunkach i nurtach literackich emigracji, jak chociażby w symbolizmie (D. Mereżkowski, Z. Gippius) czy w pisarstwie historycznym (M. Ałdanow, R. Gul, M. Osorgin). Jest to już jednak temat dalszych badań w tym kierunku.

Bibliografia

- Cieślik K., 1998, *Iwan Bunin (1870–1953): zarys twórczości*, Szczecin.
- Giej M., 2008, «...я видел мир таким». *Концепция действительности в творчестве Гайто Газданова*, Ополе.
- Naumow A. (red.), 2002, *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków.
- Sałańczykowa J., 2004, *Prozaicy pierwszej fali emigracji rosyjskiej 1920–1940*, Gdańsk.
- Sidor M., 2009, *Rosja i jej duchowość. Proza „pierwszej fali” emigracji rosyjskiej*, Lublin.
- Szczukowski I., 2012, *Міędzy odrzuceniem a zbawieniem. Problematyka ciała w piśmiennictwie religijnym polskiego baroku*, Bydgoszcz.
- Szymańska A., 2010, *Мотив мести и образ мстителя в ранних рассказах Гайто Газданова (Общество восьмерки пик, Товарищ Брак)*, [w:] Kodzis B., Giej M. (red.), *Słowianie wschodni na emigracji: literatura – kultura – język*, Ополе.
- Wegnerska B., 2009, *Православие роsyjskie w kontekście прозы emigranta I fali uchodźstwa rosyjskiego Borisa Zajcewa*, Toruń.
- Берберова Н., 1996, *Курсив мой. Автобиография*, Москва.
- Берберова Н., 2011, *Биянкурские праздники*, Москва.
- Бунин И., 1952, *Жизнь Арсеньева*, dostęp: 5.10.2014, adres: <http://lib.ru/BUNIN/bunin-pars.txt>
- Варшавский В., 1953, *Незамеченное поколение*, Нью-Йорк.
- Демидова О., 2007, «Оставить в мире память о себе», [w:] Кузнецова Г., *Пролог*, Санкт-Петербург.
- Газданов Г., 2012, *Вечер у Клэр*, Москва.
- Зайцев Б., 1999, *Собрание сочинений в 5-и томах*, т. 4 – *Путешествие Глеба*, Москва.
- Зернов Н., 1991, *Русское религиозное возрождение XX века*, Paris.
- Кодзис Б., 2002, *Литературные центры русского зарубежья 1918–1939. Писатели. Творческие объединения. Периодика. Книгопечатание*, Munchen.
- Коростелев О., 2013, *От Адамовича до Цветаевой. Литература, критика, печать Русского зарубежья*, Санкт-Петербург.
- Костиков В., 1990, *Не будем проклинать изгнанье... Пути и судьбы русской эмиграции*, Москва.
- Крыцка И., 2001, «Жизнь Арсеньева» Ивана Бунина на фоне русского автобиографического романа, [w:] Waszkielewicz H. (red.), *Иван Бунин и его время*, Kraków.
- Кузнецова Г., 2007а, *Утро*, [w:] eadem, *Пролог*, Санкт-Петербург.
- Кузнецова Г., 2007б, *Пролог*, Санкт-Петербург.
- Кузнецова Г., 2008, *Грасский дневник*, Москва.
- Кол. ред., 1930, *От редакции*, „Числа”, № 1.
- Михайлов О., 1976, *Строгий талант. Иван Бунин. Жизнь. Судьба. Творчество*, Москва.
- Мяновска И., 2011, *Контексты культуры русской эмиграции XX века: Борис Зайцев – певец русского православия*, Toruń.

- Одоевцева И., 2011, *Зеркало. Избранная проза*, Санкт-Петербург.
Струве Г., 1996, *Русская литература в изгнании*, Париж-Москва.
Федотов Г., 1999, *Святые Древней Руси*, Ростов-на-Дону.
Шмелев И., 1988, *Лето Господне*, Москва.

Summary

Death as an element of culture – the theme of death in the prose of the first wave of Russian emigration

Death is one of the most popular themes of Russian literature in exile. In this article the author compares the perception of death by older and younger writers of Russian emigration. Older emigrants considered death in a religious context, while younger ones considered it as a terrible phenomenon, the tragic end of human existence.

Резюме

Смерть как элемент культуры – виды смерти в прозе русских эмигрантов первой волны

Смерть – один из важнейших мотивов литературы русского зарубежья. В настоящей статье автор сравнивает восприятие смерти представителями старшего и младшего поколений русской диаспоры. Из проведенного анализа следует, что старшие писатели понимали смерть в категориях *sacrum* – как момент приближения к Богу. Младшие эмигранты боялись смерти, воспринимая ее как переход к небытию.